

‘Een zaak van nationaal en wetenschappelijk belang’: de Utrechtse universitaire kaartenverzameling in historisch perspectief

MARCO VAN EGMOND

De collecties handschriften en oude gedrukte werken van de Universiteit Utrecht in het algemeen en de Universiteitsbibliotheek Utrecht in het bijzonder kunnen in zeker opzicht bogen op een 425-jarige historie. Maar geldt dat ook voor de universitaire collectie van kartografische documenten? En welke hoogtepunten vallen te noteren? De geschiedenis van de Utrechtse kaartenverzameling in een notendop.

oor ‘een zaak van nationaal en wetenschappelijk belang’ werd in 1912 vanuit het Geografisch Instituut schriftelijk financiële steun gevraagd. De grondleggers van dit in 1908 opgerichte instituut, de hoogleraren J.W.K. Oestreich en J.F. Niermeyer, waren in de catalogus *Geographie, voyages* van het veilinghuis Frederik Muller & Cie. uit 1909 namelijk enkele belangrijke kartografische documenten op het spoor gekomen: ‘monumenten [...] voor de vaderlandsche kartographie der 17e en 18e eeuw en die tevens hoogst zeldzaam zijn, voor een deel zelfs unica’.

‘Er dreigt gevaar’, zo schreef Niermeyer als één der ondertekenaars, ‘dat vele dezer kaartwerken worden opgekocht door buitenlanders, vooral Amerikanen. Het nieuwe Geographisch Instituut onzer Universiteit zal zich moeten bezighouden met de studie der Nederlandsche Kartographie, waarvan de geschiedenis nog bijna geheel moet worden opgeschreven. Maar die arbeid zal niet kunnen worden verricht, wanneer kaartwerken, die hier te lande niet in openbare verzamelingen aanwezig zijn, overgaan in handen van Amerikaanse verzamelaars’.

In feite waren de aankopen op de veiling al lang gedaan; men had de kaarten eind 1909 gekocht op krediet. De bedelbrief leidde niettemin tot het gewenste resultaat: er kwam een bijdrage uit het Oud-Studentenfonds en verder werd een in 1909 aangeschafte kaart van Blaeu met winst doorverkocht aan een Amerikaanse (!) verzamelaar. De grote aankoop van kaarten en atlassen bij Muller kon afbetaald worden; de kiem voor een Utrechtse kaartencollectie was gelegd...

Een sluimerend begin

Vóór de oprichting van het Geografisch Instituut in 1908 kwam men in Utrecht niettemin ook meermalen in het bezit van kostbare en belangwekkende kartografische documenten. Aanvankelijk gebeurde dat bij toeval of op ad hoc basis. De allereerste in boekvorm verschenen catalogus van de Utrechtse universiteitsbibliotheek uit 1608 vermeldt al een hemel- en aardglobe van Jodocus Hondius uit 1600. Dit globepaar komt in catalogi van enkele decennia later echter niet meer voor.

Een andere noemenswaardige aanwinst uit de beginperiode van de universiteitsbibliotheek vormt de Latijnse editie van Ptolemaeus’ *Geographiae* uit 1513 (Mainz). Aan dit boekwerk zijn, ná de tekst en de kaarten van Ptolemaeus, twintig houtsnedekaarten toegevoegd. Deze houtsnedekaarten zijn gezamenlijk als de oudste atlas in het bezit van de bibliotheek te beschouwen. De bibliotheek kreeg in 1602 over dit boek de beschikking, dankzij de nalatenschap van Evert van de Poll of Pollio, advocaat van de Staten van Utrecht.

De bibliotheekcatalogus uit 1670 getuigt voorts van twee edities (1592 en 1598) van Abraham Ortelius’ *Theatrum orbis terrarum* (de eerste moderne wereldatlas ooit), twee edities van de *Atlas* van Mercator en Hondius uit 1607 en 1638 en de *Tabularum geographicarum* van Bertius uit 1615 [i.e. 1616]. Mogelijk verwierf de stadsbibliotheek deze atlassen op de veiling van de bibliotheek van Arnoldus Buchelius.

In de zeventiende eeuw leverde zelfs de toenmalige bibliothecaris, Cornelis Booth (1605-1678), een bijdrage aan de kartografie van zijn tijd. Hij stelde immers een korte beschrijving van de stad Utrecht samen, die de kaart van de Domstad van Herman

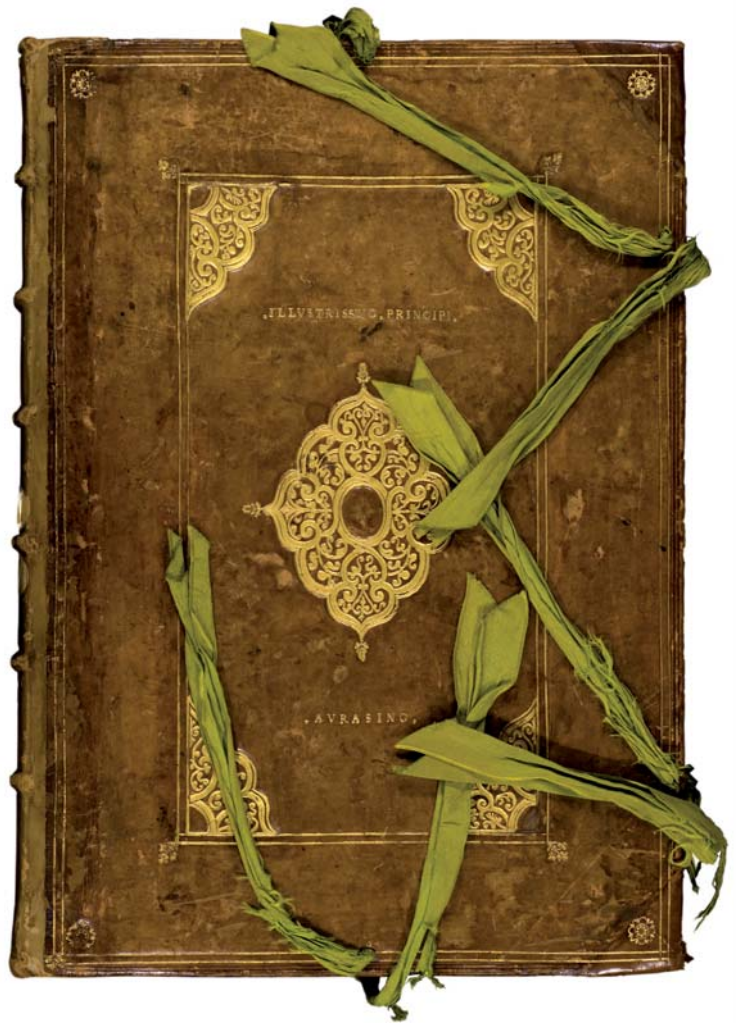

Saftleven uit 1648 vergezelde. Na Booths overlijden stagneerde het aantal kartografische aanwinsten van naam, evenals ook het geval was op andere bibliotheekterreinen. Pas in de negentiende eeuw kwam er weer serieuze aandacht voor de uitbouw van de bibliotheek en daarmee voor de kartografie. Zo kwam men in 1826 in het bezit van twee delen van *De nieuwe groote lichtende zee-fakkelt* van Claas Jansz Vooght (uitgegeven door Johannes van Keulen) en in 1827 van een Nederlandse editie van de *Atlas maior* (samen met de stedenboeken van de Nederlanden, Italië en Savoye) van Joan Blaeu. In diezelfde tijd kreeg de bibliotheek de beschikking over het eerste deel van de *Spiegel der zeevaart* van Waghenar (de oudste zeeatlas wereldwijd) en over de tweede editie van het *Caert-thresoor* van Cornelis Claesz (de allereerste Noord-Nederlandse zakatlas van de wereld). De genoemde atlas van Waghenar in de universiteitsbibliotheek is mogelijk een presentemplaar voor Willem van Oranje geweest (afbeelding 1).

'Schatten' van Utrechtse hoogleraren in de negentiende eeuw

In de negentiende eeuw was niet alleen sprake van een intern kartografisch 'reveil'; ook van buitenaf kwamen twee contemporaine particuliere verzamelingen de bibliotheekcollectie verrijken. Het ging om de grote verzamelingen van Gerrit Moll (1785-1838), sinds 1812 Utrechts hoogleraar in de wis- en natuurkunde, en van Jan Ackersdijck (1790-1861), sinds 1841 Utrechts hoogleraar in de economie en statistiek.

Na de dood van Moll in 1838 kreeg de universiteitsbibliotheek diens collectie gelegateerd. Daarbinnen bevinden zich bijna 1.500 kaarten en een tiental atlassen, die Moll had benut voor zijn onderzoek en colleges op het gebied van de wis-, natuur- en sterrenkunde. Het is een veelzijdige collectie, waarbij de nadruk ligt op zee- en waterstaatskaarten. Regelrechte topstukken zijn enkele manuscriptkaarten, vervaardigd en gebruikt door de Verenigde Oostindische Compagnie (zie ook het

1 ▲ Titelpagina en boekband van de *Spiegel der zeevaart* van Waghenar, 1584 (Utrecht UB, P fol 111 Lk Rariora).

2 ▲
 Kaart van de Chinese Zee ten oosten van de Filippijnen, gesigneerd door Abel Jansz Tasman, 1644. De kaart toont de beste vaarroute om Spaanse zilverschepen onderweg van Acapulco naar Manilla te onderscheppen (Utrecht UB, KAART: Moll 627).

artikel van Günter Schilder in deze bundel). Het vermelden waard is een kaart uit 1644 van de Chinese Zee ten oosten van de Filippijnen, gesigneerd door niemand minder dan Abel Jansz Tasman (afbeelding 2)!

De kaartencollectie van Ackersdijck, bestaande uit een kleine 1.500 kaarten en bijna twintig atlasen, werd in 1864 aan de universiteitsbibliotheek geschonken door de weduwe Ackersdijck. Ook voor Ackersdijck waren de kaarten functionele hulpmiddelen bij de beoefening van zijn vak. De nadruk binnen deze collectie ligt daarom op geografische, statistische en thematische kaarten uit het begin van de negentiende eeuw. Een voorbeeld van een zeldzame statisch-thematische kaart is een vroege choropleet – een kaart, die met grijswaarden (of in kleuren) verschillen in intensiteit van een bepaald verschijnsel weergeeft – uit 1827 van het analfabeterisme in Nederland (afbeelding 3).

In de tijd dat de kaarten en atlasen van de beide hoogleraren Moll en Ackersdijck aan de bibliotheek gelegateerd en geschonken werden, bleek de waardering voor de documenten praktisch nihil. Men

vond de kaarten verouderd en dus nutteloos voor de wetenschap. Vanaf het begin van de twintigste eeuw steeg echter de appreciatie voor beide collecties, die volledig intact zijn gebleven. Vooral vanuit de hoek van de historische kartografie en de historische geografie kunnen de deelverzamelingen op een bovengemiddelde interesse rekenen. Juist het contemporaine karakter – de collecties bieden bovenal inzicht in het materiaal dat kaartgebruikers in de periode 1800-1860 konden aanschaffen – is daarvoor een belangrijke reden. In 1973 werden de collecties Ackersdijck en Moll in bruikleen gegeven bij de bibliotheek van het toenmalige Geografisch Instituut.

De oprichting van het Geografisch Instituut

In feite markeerde de oprichting van het Geografisch Instituut in 1908 ook de start van een actief beheerde kaartenverzameling. In de beginjaren van het instituut konden de hoogleraren Oestreich en Niermeyer beschikken over een relatief groot budget voor de vorming van een geografische bibliotheek. Vooral Niermeyer wendde – als expert op het

terrein van de historische kartografie – een groot deel van dat geld aan voor de aankoop van oude kaarten en atlassen. Het gegeven dat de studie van de Nederlandse overzeese expansie en de Nederlandse ontdekkingsreizen een belangrijk onderdeel was binnen het geografieonderwijs speelde daarbij natuurlijk een grote rol.

De aanwinsten na de veiling van Frederik Muller in 1909 vormden de basis voor de collectie van het Geografisch Instituut. Uit dezelfde periode dateren verder acquisities uit de catalogi van Martinus Nijhoff in Den Haag en via veilingen van Beijers in Utrecht. Belangwekkende kartografische documenten zijn onder meer een Rotterdamse zeeatlas van Pieter van Alphen uit 1660, twee wereldkaarten naar Gastaldi uit 1555 en circa 1590, een paskaart van Europa door Willem Jansz Blaeu uit circa 1615 (afbeelding 4) en een kaart van de Oostindische Archipel door Willem Lodewijksz uit circa 1598.

In 1913 was het alweer gedaan met de ‘gouden tijd’: het acquisitiebudget kromp drastisch in en in 1914 konden zelfs in het geheel geen uitgaven worden gedaan. Later kwamen er weer wel financiën boven water, maar niet meer zoveel als in de beginjaren. Tot aan de jaren zeventig van de twintigste eeuw bleef de kaartenverzameling op die manier een gestage groei doormaken. Het accent verschoof daarbij van de maritieme kartografie naar de grootchalige kartografie van Nederlandse regio’s. Een opmerkelijke transactie was in 1963 de antiquarische aanschaf van een hemelglobe van Willem Jansz Blaeu uit circa 1630.

Het Geografisch Instituut en de daarbij behorende bibliotheek zijn tot 1969 op diverse locaties in het centrum van de stad Utrecht gevestigd geweest (afbeelding 5). In dat jaar vond de verhuizing naar het nieuwe universiteitscentrum De Uithof plaats.

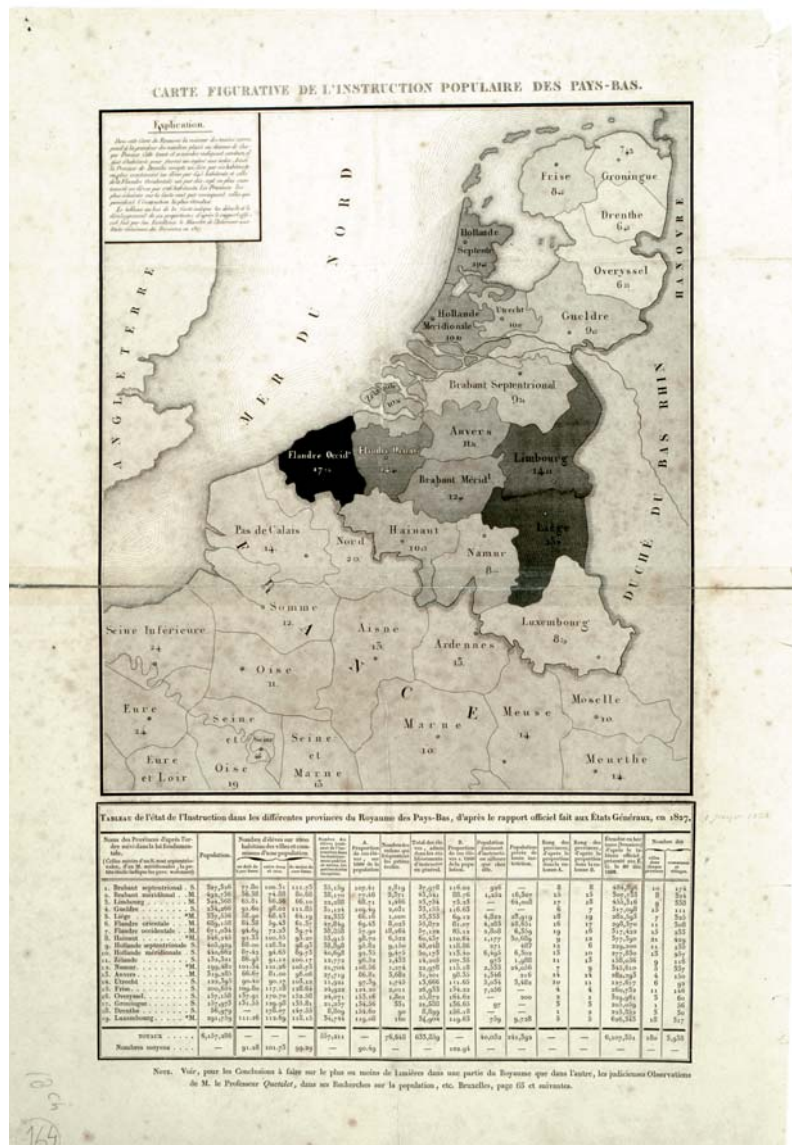
Uitbouw van de verzameling na 1975

Op het moment van de verhuizing naar De Uithof telde de kaartenverzameling van het Geografisch Instituut ongeveer 60.000 kartografische documenten. Het daaropvolgende decennium betekende in meerdere opzichten een grote verandering voor de verzameling. Op de eerste plaats verdubbelde het aantal oude kaarten dankzij de collecties van de hoogleraren Moll en Ackersdijck, die in 1973 door de universiteitsbibliotheek in bruikleen werden gegeven. Verder werden de boekerij en de kaartenverzameling ruimtelijk van elkaar gescheiden. Aanvankelijk zorgde de leiding van de bibliotheek nog voor het aanschafbeleid en het catalogiseren

van de kaarten en atlassen. In 1974 werd echter een kaartbeheerder, Roelof Oddens, aangesteld. Onder zijn ‘bewind’ zou de kaartenverzameling uiteindelijk uitgroeien tot een grote algemene referentiebibliotheek voor kartografisch materiaal. Vandaag de dag telt de verzameling ongeveer 140.000 kaarten, 6.000 atlassen en 6.000 oude kaarten. Daarmee is het één van de twee grootste algemene kaartencollecties van Nederland.

Ondanks een relatief beperkt aanschafbudget – oude kaarten zijn schrikbarend in prijs gestegen! – is de collectie in de afgelopen dertig, veertig jaar toch verrijkt met bijzondere aanwinsten. Professor C. Koeman (1918–2006), sinds 1968 hoogleraar kartografie, was hierbij één van de aanjagers. Voor zijn onderwijs liet hij de belangrijkste historisch-karto-

3 ▼
Choropleet van het alfabetisme in het toenmalige Koninkrijk der Nederlanden door Adolphe Quetelet, 1827 (Utrecht UB, KAART: Ackersdijck 64).

4 ▲ Paskaart van Europa door Willem Jansz Blaeu, gedrukt op perkament, ca. 1615 (Utrecht UB, KAART: *VIII*.N.d.2).

5 ► De hal van het Geografisch Instituut aan de Drift, dat tot 1969 de Utrechtse geografen huisvestte. Duidelijk zichtbaar is een hemelglobe en enkele ladekasten voor kaarten.

grafische literatuur aanschaffen, evenals vele kostbare facsimilewerken. Ook op het gebied van de aanschaf van origineel oud materiaal liet Koeman zich niet onbetuigd. Zo kon hij in 1976 met behulp van een speciaal geormerkt budget een grote slag slaan op de veiling van Beijers, waar de complete bibliotheek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs onder de hamer kwam. Tot de aankopen behoorden onder andere enkele fraaie atlassen met grootschalige rivierkaarten 1:10.000.

De laatste decennia werd de kaartencollectie van het Geografisch Instituut, later Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (en nog weer later Faculteit Geowetenschappen) geheten, tevens verrast met enkele voorname schenkingen. In 1987 schonk een particulier een twaalfdelige Blaeu-atlas, bestaande uit de Nederlandse editie van de *Atlas maior*, twee stedenboeken van de Nederlanden en het stedenboek van Piemonte. Vrij recent nog mocht de kaart-

tenverzameling zich verheugen op bijna 130 oude kaarten van de provincies Holland en Utrecht, eveneens een particuliere donatie. Deze kaarten zijn onlangs gedigitaliseerd en kunnen – samen met andere topstukken uit de verzameling – op internet bewonderd worden (<http://kaarten.library.uu.nl/>).

De facultaire kaartenverzameling verhuisde in 2004 naar de nieuwbouw van de universiteitsbibliotheek (afbeelding 6). De belangrijkste kartografische documenten van de Universiteit Utrecht bevinden zich nu onder één veilig en geklimatiseerd dak. In de nabije toekomst komen er de, merendeels bodemkundige en geologische, kaarten van de Bibliotheek Geowetenschappen nog bij. Hierdoor zullen praktisch alle Utrechtse universitaire kaartencollecties op één locatie zijn verenigd.

Epiloog

Dit jaar viert de Universiteitsbibliotheek Utrecht haar 425-jarige jubileum. Om de Utrechtse kaartenverzameling een net zo lange historie toe te dichtten, voert zoals uit het voorgaande is gebleken te ver. Weliswaar heeft de universiteitsbibliotheek vrijwel vanaf het begin van haar bestaan kartografische documenten in bezit gehad, maar van een gericht kartografisch verzamelbeleid was lange tijd geen sprake. Ook niet toen de bibliotheek in de negentiende eeuw op gelukkige wijze in bezit kwam van de hooglerarencollecties Moll en Ackersdijk. Nee, de structurele aanleg van een kaartenverzameling – in de zin van een volgens bepaalde gezichtspunten bijeengebrachte hoeveelheid kartografische documenten – liet tot 1908 op zich wachten. De oprichting van het Geografisch Instituut in dat jaar vormde de grondslag voor de opbouw van een uiteindelijk in nationaal en internationaal opzicht belangrijke kaartencollectie. Wat dat betreft past een honderdjarig jubileum de verzameling beter. Maar hoe dan ook, in beide gevallen is een feeststemming absoluut op zijn plaats!

Literatuur

- Catalogus bij de tentoonstelling *Acquisitionum Koemanniarum Selectio: 29 september–9 oktober 1981* (Utrecht, 1981).
- Egmond, Marco van, 'Een nieuw onderdak voor de kaartenverzameling van de Utrechtse Faculteit Geowetenschappen'. In: *Caert-Thresoor* 24.3 (2005), p. 79-83.
- , 'Kaarten op koers: Kaartenverzameling Utrechtse Faculteit Geowetenschappen: een nieuw onderkomen en nieuwe ontwikkelingen'. In: *Geo-Info* 2.2 (2005), p. 72-76.
- Grosheide, D., *De geschiedenis van de kaarten- en atlas-*

6 ▲ De huidige kaartenzaal in de Universiteitsbibliotheek Utrecht (foto: M. van Egmond).

- verzameling van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Voordracht gehouden op de Algemene Vergadering van de Kartografische Sectie van het K.N.A.G. d.d. 3 juni 1960.
- Koeman, C., 'De kaartenverzamelingen van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht'. In: H.F. Hofman [et.al.] (red.), *Uit bibliotheektuin en informatieveld: opstellen aangeboden aan dr D. Grosheide bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Deventer [etc.], 1978), p. 358-372.
- [Krogt, P.C.J. van der (red.)], *Catalogus bij de tentoonstelling Tooneel des Aerdrijcx: oude kaarten in het Universiteitsmuseum ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht: 14 maart–29 april 1983* (Utrecht, 1983).
- Oddens, R.P., 'Maps in the Faculty of Geographical Sciences of the University of Utrecht'. In: *The Map Collector* 47 (Summer 1989), p. 28-32.
- , *Catalogus van kartografische documenten in de kaartenverzameling van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht: 1983-1991* (Utrecht, 1992).
- Ormeling, Ferjan, 'Kartografie in Utrecht'. In: Ben de Pater (red.), *Een tempel der kaarten* (Utrecht, 1999), p. 254-259.
- Slobbe, A. van, *De kaartenverzameling van het Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht* (Utrecht, 1981). Ongepubliceerde doctoraalscriptie.
- , 'Bibliotheekbeschrijving: de kaartverzameling van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht'. In: *Open* 13 (december 1981), nr. 12, p. 601-609.
- , 'Kaartenverzamelingen in Nederland: het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht'. In: *Kartografisch Tijdschrift*, 7 (1982), nr. 2, p. 28-32.